

הפיוט "אלוהים ממכון שבתך"

הקדמה

הפיוט "אלוהים ממכון שבתך" מיוחס לר' יוסף בכור שור (להלן ריב"ש), שנודע כפרשן התורה¹. איננו יודעים בוודאות מתי חי, אולם הסברה המקובלת היא שנולד בתחילת המאה האחרונה של האלף החמישי². גם קורות חייו אינם ידועים. השם "בכור שור" ניתן לו, ככל הנראה, לפי הפסוק "בכור שורו הדר לו" (דברים לג, יז)³. אף על פי שהיה, ככל הנראה, תלמידו של רבנו תם⁴, אין ריב"ש מזכירו כלל בפירושו לתורה⁵; ואולם אחת משאלותיו לרבנו תם פותחת במילים: "הנני הקטן ממשמשיו ותלמידיו מחלה פני מורי הרב"⁶. ריב"ש היה גם אחד מבעלי התוספות החשובים, ונקרא על שם מקומו ר"י מאורליאנ"ש⁷.

- 1 **בכור שור פירושי התורה**, יו"ל מתוך כתב יד על ידי יהושפט נבו, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ד.
- 2 סיביות שנת 1140. G. Walter, Joseph Bechor Shor, Der letzte nordfranzosischer Bibelexeget, Breslau 1890, pp. 7-8.
- 3 תוספות סנהדרין מב ע"א, ד"ה ורב תבאות.
- 4 ש' אסף, "ספר הפסקים לר"י הזקן, רבנו תם ושאר בעלי התוספות", ספר היובל לאלכסנדר מרקס, ניו יורק, 1950, עמ' 16.
- 5 ראו מראי מקומות אצל א"א אורבך, **בעלי התוספות, תולדותיהם, חיבוריהם ושטתם**, ירושלים תש"ם, עמ' 34; י' נבו, **פירושי התורה לר' יוסף בכור שור**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ד, מבוא, עמ' 1; L. Zunz, zur geschichte und literature, berlin 1845, p. 75.
- 6 ש"א פוזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשה תרע"ג, עמ' 35-55; א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 351-352; N. porges, joseph bechor shor ein nordfransosisher bibelerklärer, Der 12 jahrhunderts, leipzig 1908; **פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 782; י' נבו, **פרשנות המקרא הצרפתית, רחובות תשס"ג**, עמ' 76-79.
- 7 בין החוקרים חלוקות הדעות אם ריב"ש הוא ר"י מאורליאנ"ש. יש הוכחות לכאן ולכאן, אולם סביר להניח שזה אותו האיש. ראו א"מ הברמן, פיוטי ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליאנש, תרביץ ט (תרצ"ח), עמ' 323-324. ד' גולדשמידט א' פרנקל, לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, ירושלים תשנ"ג, עמ' 780-781. א' פרנקל מציין ש"המחלוקת הנ"ל הוכרעה ע"י אורבך שקבע כי "בכור שור" אינו אלא כינוי לר' יוסף בר יצחק מאורליאנש ואין לנו אלא חכם אחד" (ד"ג וא"פ לקט, עמ' 780 ובהערה שם: בעלי-התוספות מה"ב ע' 134 ואילך)]. וראו עוד י' נבו, פרשנות המקרא הצרפתית, רחובות תשס"ג, עמ' 76-79. ש"א פוזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי

בסוף האלף החמישי התפתח בצרפת חקר הפיוטים הקדומים וחיפוש המקורות המדרשיים והאגדות שהפייטנים שיקעו בפיוטיהם אם בגלוי אם ברמז ואם באסוציאציה⁸. מבין הפרשנים של פיוטי הקדמונים היו שכתבו פיוטים בעצמם, ובהם גם ריב"ש. על פיוטיו כותב א"מ הברמן:

מפיוטיו של ר' יוסף בר יצחק מאורליאנש נודעים לנו חמישה, וכולם סליחות. בארבעה מהם הוא חותם גם בשם אביו ובאחד רק בשמו... הפיוט החמישי - עקדה⁹. שפתו נאה ומצטיינת בפשטותה, והצרות שעברו עליו ועל דורו מצאו להן הד נאמן בפיוטיו המלאים רגשי נקמה¹⁰.

במאמר הזה אנחנו מבקשים להציג את הפיוט "אלוהים ממכון שבתך" המיוחס לריב"ש בזיקתו למדרשי חז"ל. יש בהידרשות אל התשתית המדרשית כדי להרחיב את היריעה הרעיונית ודרכי ביטוייה, וגם להעמיד על מקומו של הפיוט בנטיעת הביטחון שבקשותיו ותגשומנה¹¹.

הרעיון המרכזי של הפיוט הוא מצוקת ישראל ונאקתו, ובעקבות כך ציפייה לישועת ה'. הפייטן - הוא קולו של העם - פותח בגוף ראשון רבים בפנייה ובבקשה לה' שיביט אל עמו ויראה בסבלו, ובמהלך הפיוט עובר הפייטן לגוף ראשון יחיד. במעבר בלתי שיטתי זה יש ביטוי לזהות המושלמת שחש הפייטן עם העם.

כפי הידוע לנו, ריב"ש שחי בצפון צרפת לא סבל בעצמו ממוסעי הצלב. להוציא את השמדת היהודים בעיר רואן במסע הצלב הראשון בשנת תתנ"ו (1096), ופרט לכמה

המקרא, ורשה תרע"ג, עמ' 35-55; א' אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 352-351; N. porges, joseph bechor shor ein nordfransosisher bibelerklärer, Der 12; 351 .jahrhunderts.leipzig 1908

8 א"א אורבך, ספר ערוגת הבושם לרבנו אברהם ב"ר עזריאל, חלק רביעי, מבוא ומפתחות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 3-23; 176-155; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 507-538.

9 העקדה היא סוג משנה של סליחה, ראה ח' שירמן, **תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית** (עדכן והשלים ע' פליישר), ירושלים תשנ"ט, עמ' 696. וכוונתו כאן לפיוט "אלוהים ממכון שבתך" שבו עוסק מאמר זה.

10 א"מ הברמן, **פיוטי ר' יוסף בר יצחק מאורליאנש**, תרביץ ט (תרצ"ח), עמ' 337-342.

11 בעבודתנו השתמשנו בנוסח הפיוט כפי שמובא על ידי א"מ הברמן, פיוט ר' יוסף בר יצחק מאורליאנש, תרביץ ט [תרצ"ח], עמ' 337-342, מנוקד ומבואר. הרחבנו את הביאורים והוספנו עליהם. נוסח נוסף נמצא בספרם של ד' גולדשמידט וא' פרנקל, לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, הוצאת מיקיצי נרדמים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 268-271 (שם מסווג הפיוט כ"חטאנו" שהוא מסוגי הסליחה הקדומים. על סוג זה ראו שירמן-פליישר, השירה בספרד הנוצרית, עמ' 678). ניתוח ספרותי של הפיוט מובא במאמר נפרד של ד"ר תמר לביא, ב"הגיגי גבעה", שנתון מכללת גבעת ושינגטון, תשע"ו.

אירועים, כגון ההתקפה על רבנו תם במסע הצלב השני, לא נפגעו כמעט יהודי צפון צרפת ממסעי הצלב אשר הביאו כיליון על יהודי עמק הריין וגרמניה. ריב"ש כאב את כאב חורבן יהדות גרמניה והרס מרכזי התורה מגנצא וורמייזא בדור שלפניו, ומזדהה עם עמו¹².

נראה לנו, שתוכנו ואווירתו של הפיוט תואמים את תקופת ריב"ש. חורבנם של המרכזים בגרמניה, הרס הקהילות ורציחת יהודיהן, השאירו חלל ריק הן בעולם התורה, והן בלבם של לומדיה בכל רחבי אשכנז. הפיוט דנן מבטא את תחושת הריקנות הזו ואת תחושת הבדידות והחרדה באותה העת. המדרשים המתקשרים להיגדי הפיוט מבטאים נאמנה את התחושה של הכותב.

הַבֵּט צֵאן מִרְעֵיתְךָ

אֱלֹהִים מִמְּכוֹן שְׁבִתְךָ

שורה 1 "ממכון שבתך": "זה אחד מן הדברים שכסא של מטה מכוון כנגד כסא של מעלה. וכן הוא אומר, ה' בהיכל קדשו ה' בשמים כסאו (תה' יא, ד) ואומר בנה בניתי בית זבול לך מכון לשבתך עולמים (מל"א ח, יג)." (מכילתא בשלח - מסכתא דשירה פרשה י, הורביץ-רבין עמ' 150). "בנה בניתי בית זבול לך מכון לשבתך (מל"א ח, יג). זה אחד מן הדברים שכסא של מטה מכוון כנגד כסא של מעלה. וכן הוא אומר תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכן לשבתך (שמות טו, יז)" (ילק"ש למל"א קפט). הרעיון שעולה מהמדרש הוא, שהקב"ה השוכן בעולמות עליונים יש לו דירה גם בעולמות תחתונים, בתנאי, כלשון המדרש: "אם תקיימו מצוותי מניח אני את העליונים וארד ואשכון ביניכם, שנאמר ושכנתי בתוך בני ישראל (שם' כט, מה)... ואם יעשו רצוני אין שכנתי זזה מביניהן. למה? אמר רבי אמי: נתאוה הקב"ה כשם שיש לו דירה למעלה שיהא לו כך דירה למטה" (תנחומא בחוקותי ג). הקב"ה משרה שכנתו בעולם שעה שישאל שומרים את מצוותיו, ואם לאו - השכינה מסתלקת, כנאמר ביחזקאל ט, ג; יא, כב-כג, שהשכינה הסתלקה מבית המקדש בעקבות חטאי ישראל. במילה "הבט" הפותחת את הפיוט הפייטן מכוון לרעיון ההשגחה, כפי שנאמר: "משמים הביט ה' ראה את כל בני אדם. ממכן שבתו השגיח אל כל יושבי הארץ" (תה' לג, יב-יג). הפייטן מבטא את ביטחונו בהשגחה האלוהית על ישראל. גם אם השכינה הסתלקה ונמצאת בהסתר, היא קיימת וההשגחה קיימת.

12 העובדה שבאמצע המאה ה-12 ישבו ברדום חכמים כראב"ע ורשב"ם, מלמדת על צמיחתה של תרבות יהודית בעיר זו, וסביר להניח שתנאי החיים של היהודים שם בעת ההיא היו נוחים. לדעת נ' גולב (תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, תל אביב 1976, עמ' 62), ככלל תנאי החיים של היהודים בצפון צרפת במאה ה-12 היו נוחים יחסית.

<p>10 חתים מרוע מעללים כי ממך אין להעלים יודע דין דלים</p>	<p>רצנו כמשורתים בחצרותיך בשבבתם בביתך</p>
<p>דלים נסים לך לעזרה כי צר רודה בם בעברה 15 ואש חמתו בם בערה שלם ישלם המבער את-הבערה</p>	<p>5 בביתך לשחרך קדמנו ואלך נשאנו עינינו ואם קשלונו בעונינו אתה יי גואלנו</p> <p>גואלנו עמך מיחלים</p>

שורה 4 "בשבתם בביתך": "אמר רבי ברכיה: משל למלך ששלח שלוחין שלו למדינה, ועמדו בני המדינה ושמשו לפניהם באימה וביראה וברתת ובזיע. כך אמר להם הקב"ה לישראל: שלחתי לכם שלושה שלוחין, משה אהרון ומרים. שמא אכלו מכם? שמא שתו מכם? שמא הטריחו עליכם? כלום לא מזכותן אתם מתפרנסין? המן בזכות משה. הבאר בזכות מרים. ענני הכבוד בזכות אהרון. א"ר יצחק משל למלך ששלח פרוזדוגמא [מכתב] שלו למדינה. מה עשו בני המדינה, עמדו על רגליהם ופרעו את ראשיהם וקראוה באימה וביראה ברתת ובזיע. כך אמר הקב"ה לישראל: הדא הוא פרוזדוגמא דידי. לא הטרחתי עליכם. לא אמרתי אליכם שתהא קורין קריאת שמע לא עומדין על רגליכם, ולא פורעין את ראשיכם, אלא בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך" (דב' ו, ז) (ויקרא רבה אמור כז, ו). במדרש לעיל מוטעם שהשראת השכינה מותנית בקיום המצוות, כהשלמה לכך מטעים המדרש דן שאין קיום המצוות נחשב עול כבד שאי אפשר לעמוד בו. למדרש מסר כפול: המסר הראשון עניינו זכות אבות. כיוון שהפיוט הוא מסוג הסליחה יש חשיבות להזכרת זכות אבות. כשם שעמדה לישראל גאולת מצרים (שמ' ג, טו) בזמנים אחרים "ויחן ה' אותם וירחמם ויפן אליהם למען בריתו את אברהם יצחק ויעקב, ולא אבה השחיתם ולא השליכם מעל פניו עד עתה" (מל"ב יג, כג), היא עומדת לישראל בכל הדורות. העניין של זכות אבות תופס, כאמור, מקום נכבד בפיוט, ראה גם להלן. לקח אחר העולה מהמדרש הוא, שאין הקב"ה מוכביד את דרישותיו על ישראל.

שורה 16 "שלם ישלם המבעיר את הבערה": "כי תצא אש (שמות כב, ה) - מעצמה. שלם ישלם המבעיר את הבעירה" (שם ה), אמר הקב"ה: אני הצתי אש בציון, שנאמר ויצת אש בציון (איכה ד, יא), ואני עתיד לבנותה באש, שנאמר ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב (זכריה ב, יט) "ב"ק ס, ב). יש כאן חידוש שהגאולה אינה תלויה אך ורק בהתנהגותו של עם ישראל, כפי שמקובל לחשוב, אלא זוהי 'חובתו' של הקב"ה

<p>וְלִשְׁפוֹךְ כַּמִּים דָּמָם וְעֵשִׂיתָ כְּאִשֶּׁר זָמָם</p> <p>25 זָמָם בְּחַר־אֶף לְכַלּוֹתֵינוּ חָטָב כִּי יִי עֲזָבָנוּ יְדַעְנוּ יִי רָשָׁעֵנוּ אֲשֶׁר נֹאֲלָנוּ וְאֲשֶׁר חָטְאָנוּ</p>	<p>הַבַּעֲרָה לְשֵׁרֵשׁ שְׂרוֹשׁ אוֹתִי עַל גְּבֵי חָרוֹשׁ הַרְוֵנִי לַעֲנָה וְרוֹשׁ יָרָא יִי וְיִדְרֹשׁ</p> <p>20 יְדִרְשׁ דָּם עֲמוֹ מִצָּר מִבְּקָשָׁם לְחוּמָם וְלִשְׂתִּית פְּגָלָלִים לְחוּמָם</p>
---	---

שגרם לחורבן. רעיון זה משתלב גם בנימוקו הראשון של הפייטן לגאולה. הוא רואה בכך את אחד מתפקידי ה' כלפי העם ובעיקר אם הודו בחטאם.

שורה 18 "על גבי חרוש": "בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור, נגאלו ישראל ממצרים. בשעה שהולכות לשאוב מים, הקב"ה מזמן להן דגים קטנים בכדיהן, ושואבות מחצה מים ומחצה דגים... ומוליכות אצל בעליהן לשדה, ומרחיצות אותן וסכות אותן ומאכילות אותן ומשקות אותן, ונזקקות להן... וכיון שמתעברות באות לבתיהם. וכיון שמגיע זמן מולדיהן, הולכות ויולדות בשדה תחת התפוח... והקב"ה שולח משמי מרום מים שמנקר ומשפיר אותן... ומלקט להן שני עיגולים אחד של שמן ואחד של דבש... וכיון שמכירין בהן מצרים באין להורגן ונעשה להן נס ונבלעין בקרקע, ומביאים שוורים וחורשים על גבם שנאמר 'על גבי חרשו חורשים' (תה' קכט, ג), ולאחר שהולכין היו מבצבצין ויוצאין כעשב השדה" (סוטה יא יב; שמות רבה א, יב). המדרש הוא מדרש גאולה, המטעים את הרעיון שדווקא בגלות, בתנאי שיעבוד קשים, אין עם ישראל מתמעט. המדרש מציג את השיתוף שבין ההשתדלות של נשות ישראל ובין סייעתא דשמיא שניתנה להן. ההיגד משולב בפיוט בקטע המתאר את ידם הקשה של אויבי ישראל, והוא משתלב יפה בפסוק הנזכר מתהלים קכט, ג. ואולם המדרש מפחית תקווה במילים הקשות והופך אותן למלות נחמה. מן השימוש הזה שעושה הפייטן בפסוק ניתן להסיק, שכמו בגלות מצרים, כך בגלויות האחרות לא ייתן ה' לעם ישראל להתמעט.

שורה 21 "וידרש דם עמו": "כי דורש דמים אותם זכר (תה' ט, יג). כשיבוא הקב"ה לתבוע דמו של ר' עקיבא, הוא תובע דמו של בן קופיא. מהו לא שכח צעקת ענוים? איני שוכח דמם של ישראל מן הגוים ולא דם צדיקים שנהרגו בימי גזירה כגון ר' עקיבא וחבריו..." המדרש עוסק בנקמת ה' באויבי ישראל ובמציקיו, ומתמקד בנקמת דם ר' עקיבא וחבריו, שהיו מעשרה הרוגי מלכות.

שורה 26 "כי ה' עזבנו": "כי ה' עזבנו: ותאמר ציון עזבני ה' וה' שכחני (יש' מט, יד). עזובה היינו שכוחה! אמר ריש לקיש: אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: 'ריבנו

<p>וְעַל-עֲנֵי וּמְרוֹדֵי 40 נְשָׁפָה לְאָרֶץ כְּבֹדֵי</p> <p>כְּבֹדֵי נְשָׁפָה וּכְבוֹדֵי גְלָה זְכוֹר אָב צוּיְתוֹ שׁוֹכֵן מְעֵלָה קַח-נָא אֶת-בְּנֶהָ כְּצֵאֵן מִמְּקֹלָה וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לְעֵלָה.</p> <p>45 לְעֵלָה הֵבִיאוּ לְאֵל מִתְנַשְׂא וַיְבֹ אָמַר מִנִּי אֵל תִּכְסָּה אָבִי אֵיךְ קִרְבָּן מִנִּי תַעֲשֶׂה אִם יִמְעַט הַפִּיִת מְהִיּוֹת מִשָּׂה</p>	<p>חֲטָאנוּ וְאַשְׁמַתְּ (י) נו רַבָּה 30 וְעָדָר יִי נְשִׁבָה עַל-זֹאת נִפְשֵׁי דְאַבָּה נְשִׁיטֵי טוֹבָה</p> <p>טוֹבָה רַחֲמָה וּמַעֲיָה קָמוּ הֲלָךְ לִבִּי וְעֵינַי קָמוּ 35 חוֹזֵי וּמְלִיצֵי נְאֻלָּמוּ יִשְׁבּוּ לְאָרֶץ יְדָמוּ</p> <p>יְדָמוּ זְקֵנֵי וּמָטָה יְדֵי יִידָל מֵאֵד כְּבוֹדֵי</p>
--	---

של עולם, אדם נושא אשה על אשתו הראשונה, זוכר מעשה הראשונה. אתה עזבתני ושכחתני'. אמר לה הקב"ה: 'בתי, י"ב מזלות בראתי ברקיע, ועל כל מזל ומזל בראתי לו שלושים חיל... וכולן לא בראתי אלא בשבילך, ואת אמרת עזבתני ושכחתני? התשכח אשה עולה? אמר הקב"ה: כלום אשכח עולות אילים ופטרי רחמים שהקרבת לפני במדבר? אמרה לפניו: ריבונו של עולם, הואיל ואין שכחה לפני כסא כבודך, שמא לא תשכח לי מעשה העגל? אמר לה: גם אלה תשכחנה. אמרה לפניו: הואיל ויש שכחה לפני כסא כבודך, שמא תשכח לי מעשה סיני? אמר לה: ואנכי לא אשכחך" (ברכות לב, ב). גם במדרש זה כבוקדמו נשזר חוט של תקווה, שאי אפשר שתהיה נטישה מוחלטת של ה' את עמו, הרי ה' זוכר גם את המעשים הראויים של העם.

שורה 43 "קח נא את בנך": "ויאמר קח נא את בנך" (בר' כב, ב). אמר ר' שמעון בר אבא: אין נא אלא לשון בקשה. משל למלך בשר ודם שעמדו עליו מלחמות הרבה, והיה לו גבור אחד ונצחון. לימים עמדה עליו מלחמה חזקה. אמר לו, בבקשה ממך עמוד לי במלחמה זו, שלא יאמרו ראשונות אין בהן ממש. אף הקב"ה אמר לאברהם, ניסיתך בכמה נסיונות ועמדת בכולן. עכשיו עמוד לי בניסיון, שלא יאמרו אין ממש בראשונים" (סנהדרין פט, ב). נושא העקדה מחזיק בפיוט ארבעה בתים. הוא מתאר את פרטי העקדה בלבד, אולם ברקע הדברים עומד הרעיון, שאנו מבקשים מהקב"ה שייענה לתפילתנו ולבקשתנו בזכות מסירות הנפש שגילה אברהם בעקדת יצחק. ויתרה מזאת, המדרש בא ללמדנו שאפילו ניסיון קשה זה שהיה בגדר בקשה מאת ה' ולא תביעה, אברהם עמד בו. "קח נא את בנך": "עד שלא בא אברהם אבינו לעולם, כביכול לא היה הקב"ה מלך אלא על השמים בלבד, שנאמר: 'ה' אלוהי השמים אשר לקחני' (בר' כד, ז). אבל משבא אברהם אבינו לעולם, המליכו על השמים ועל הארץ,

55	וְקוֹל מְשָׁמַיִם קָרָא יְהִי עֲלֵיכֶם סִתְרָה	מִשֶּׁה נִבְחַר לְאֵלָרָם וְנִשְׂאָ 50 וּבָזֹאת פְּעַם לָנוּ יִשְׂאָ עֵינֵנוּ עַל פְּנֵנוּ לֹא חָסָה וְהֶאֱלֹהִים נָסָה
	סִתְרָה הִיָּה-לִי מִשְׁעָנִי וְסִלַּח וּמַחַל עֲוֹנֵי וְחַמּוֹל עָלַי כִּי אָנִי 60 הַגָּבֵר רָאָה עֵנִי	נָסָה וּפִיו לֹא הִמָּרָה וְנָתַן אֵיל תְּמוּרָה

כענין שנאמר 'ואשביעך בה' אלוהי השמים ואלוהי הארץ' (שם). אפילו ביקש המקום מאבינו אברהם גלגל עינו היה נותן לו. ולא גלגל עינו בלבד נותן לו, אלא אף נפשו היה נותן לו, שחביבה עליו מן הכל, שנאמר: 'קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק' (בר' כב, ב) " (ספרי האזינו שיג). כקודמו גם מדרש זה מדבר על מסירות נפשו של אברהם בפרשת העקדה. זכות אבות היא נימוק מרכזי בנימוקיו של הפייטן לבקשת הצלה.

שורה 52 "והאלוהים נסה": "ויהי אחר הדברים האלה והאלוהים נסה את אברהם" (בר' כב, א). א"ר יוחנן משום ר' יוסי בן זמרה: אחר דבריו של שטן [...] אמר שטן לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, זקן זה חננתו למאה שנה פרי בטן. מכל סעודה שעשה לא היה לו תור אחד או גוזל אחד להקריב לפניך? אמר לו: כלום עשה בשביל בנו. אם אני אומר לו זבח את בנך לפני מיד זובחו. מיד - והאלוהים נסה את אברהם" (סנהדרין פט, ב). במדרש זה כמו בקודמו עומדת במרכז מסירות הנפש של אברהם. אלא שכאן נוסף רעיון - הקטרוג. קטרוג מקורו בקנאה. בקבלה ובחסידות פיתחו את הרעיון שזה לעומת זה עשה האלוהים. כשם שיש כוחות קדושה בעולם, יש גם כוחות טומאה. לכוחות הטומאה אין מקורות מחיה משלהם, והם ניזונים מכוחות הקדושה, והם מנסים להכשיל אותם כדי לינוק את לשדם. השטן מסמל במדרש גם את אומות העולם המקנאות בעם ישראל על מעלתו הרוחנית-המוסרית, ומנסות להכשילו ולהפילו. העמידה של אברהם בניסיון טופחת על פניהם ומותירה אותם ריקנים. הקטרוג הנזכר במדרש זה משתלב יפה עם הנימוק השלישי של הפייטן לבקשת גאולה - דברי הגויים. כלומר, זכות אבות בכוחם בעמידה בניסיון מקנה לפייטן כלי להקהות שיני המקטרגים ולהראות להם שרמתו המוסרית של עם ישראל תושיעם. "והאלוהים נסה": כתיב "ה' צדיק יבחן ורשע ואוהב חמס שנאה נפשו" (תה' יא, ה). א"ר יונתן: היוצר הזה אינו בודק בקנקנים מרועעים, שאינו מספיק לקוש עליהם אחת עד שהוא שוברם. ומי הוא בודק, בקנקנים יפים, אפילו מקיש עליהם כמה פעמים אין נשברים. כך אין הקב"ה מנסה את הרשעים אלא את הצדיקים,

וְעַל-עֹנֵי הַדִּיתִי	עֲנֵי עֲמֶךָ רְאֵה וּבְךָ יִנְשָׁע
כִּי-כֵן צִוִּיתִי	וְאֶל-צַעֲקוֹתֵינוּ תִישָׁע
	וּמַחֲל-לָנוּ חֲטָא וְרָשָׁע
	עַל-כָּל-דְּבַר-פְּשָׁע
צִוִּיתִי מֵאֵת מְחֹלְלֵי	
וְהוּא יִרְפָּא מְחֹלֵי	70
וְיִשְׁמַע אֶל בְּפֹלְלֵי	65 פְּשָׁע נִקְה וְאִשְׁמַתִּי
מֵהִיכָלוֹ קוֹלֵי.	כִּי בְךָ-יִי חֲסִיתִי

שנאמר ה' צדיק יבחן, וכתוב והאלוהים נסה את אברהם" (בראשית רבה לב, ג). מדרש זה מוסיף ממד חדש: זכותו של אברהם אינה מצטמצמת רק לעצם העמידה בניסיון, אלא שגם לפני הניסיון הוא כבר נחשב לסלע איתן - לצדיק, וראוי להעמידו בניסיון. כיוון שמעשה אבות סימן לבנים, גם ישראל ראויים להעמדה זו.

שורה 61 "עני עמך ראה": "כשהיו בני ישראל במצרים, ראה הקב"ה מה שעתידין לעשות. הדא הוא דכתיב ויאמר ה' ראה ראיתי (שמ' ג, ז). ראיתי לא נאמר, אלא ראה ראיתי. א"ל הקב"ה: משה, אתה רואה ראיה אחת ואני רואה שתי ראיות. אתה רואה אותן באין לסיני ומקבלין תורת, ואני רואה אותן מקבלין תורת, זהו 'ראה'. 'ראיתי' - זו ראית מעשה העגל, שנאמר 'ראיתי את העם הזה' (שמ' לב, ט). כשאבוא לסיני ליתן להם את התורה, אני יורד בטראמוולי שלי שהן מתבוננים בי ושומטים אחד מהן ומכעיסים אותי בו. אף על פי כן איני דנם לפי המעשים העתידיים לעשות, אלא לפי הענין דהשתא" (שמות רבה ג, ב). המדרש מתמודד עם שאלה קשה. כשם שה' רואה את זכויותיהם של עם ישראל, כך הוא רואה את חובותיהם. תשובת המדרש היא, שאין ראיתו של הקב"ה את מעשי בני ישראל ראיה היסטורית, אלא עניינית. הקב"ה דן את עם ישראל כפי מעשיו באותה שעה. על הפסוק "כי שמע אלוהים אל קול הנער באשר הוא שם" (בר' כא, יז) אומר המדרש: "א"ר יצחק: אין דנין את האדם אלא לפי מעשיו של אותה שעה, שנאמר כי שמע אלוהים אל קול הנער באשר הוא שם" (ראש השנה טז, ב). אין הקב"ה דן את ישמעאל לפי מעשיו הרעים בעתיד, אלא לפי מצבו בהווה. בניתוח לעיל הרחבנו על השדה הסמנטי של השורש רא"ה. והנה בא המדרש וגם הוא עושה שימוש נפלא בשורש ומחזק את כוונת הפייטן המחפש נימוקים להיתלות בהם.

שורה 66 "כי בך ה' חסיתי": "לדוד בך ה' חסיתי אל אבושה לעולם (תה' לא, ב). אתה מוצא שכל מי שבוטח בהקב"ה הוא מצילו, שנאמר יבטח בה' וישען באלוהיו (יש' ג, י). תדע לך שכן הוא, חנניה מישאל ועזריה שבטחו בו הציל אותם. וכן אתה

<p>י'ו'ס'ף' יְדוּ שְׁנֵית כְּכָבֵר 90 לְקִנּוּת שְׁאֲרִית עִם נָבֵר וּבְאֶרֶץ עֲרֵבָה וּמְדִבָּר יְהִי פֶסֶת-בָּר</p>	<p>קוֹלֵי אֶקְרָא וְעֵינַי מִבְּכוֹת וְטוֹחוֹתַי לָךְ מִחֲכוֹת 75 וְעִמָּךְ מְקוֹם מְנַחֵחַת רְבוּכוֹת יְדַבֵּר אֵלַיךְ רַכּוֹת</p>
<p>בִּיר' - לִבָּב סֶלַח-נָא תִּקְרַב הַיּוֹם 95 [בִּי?]</p>	<p>רַכּוֹת יְדַבֵּר וְתַחֲנוּנִים לָךְ אֲדַנִּי הָאֲדָנִים וְאַתָּה שֹׁכֵר חִיצִיךָ מִדָּם מְעַנִּים 80 חֲצִי גְבוּר שְׁנוּנִים</p>
<p>בִּי' שׁוֹכֵן שְׁמֵי שְׁחַק עֲנֵה לְקוֹרְאֶיךָ בְּדוֹחַק וְאַתָּה יְיָ אֵל-תִּרְחַק 100 אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם (וְ) יִצְחָק</p>	<p>שְׁנוּנִים עָלַי כָּל-צָר וְאַנִּי קָרָאתִי מִמִּצָּר הִיָּד יְיָ תִּקְצָר</p>
<p>יְצִחִיק' אֵל וְיִלְעַג לְקַמִּים וְיַחֲוֹן עַל-מְעוּטֵי עַמִּים</p>	<p>85 תִּקְצָר רוּחִי בִּיד מִשֹּׁסֶף נִמְכַרְתִּי חָנָם וְלֹא בְּכֶסֶף וּפְזָרְנִי וְאִין מְאֹסֶף לְכָל-בֵּית יוֹסֶף</p>

מוצא בדניאל שהצילו מן הבור. אמר דוד: הואיל וכן הוא שכל מי שבוטח בך אתה מצילו, בך ה' חסיתי" (ילק"ש לתהלים רמז תשי"ד). המדרש מסתמך על תקדימים של אנשים שהיו בצרה, והקב"ה הצילם. דוגמאות אלו מעודדות כל מי שמבקש את ישועת ה', והפייטן של הפיוט דנן בכללם.

שורה 79 "שֹׁכֵר חִיצִיךָ מִדָּם מְעַנִּים": "אשכיר חיצוי מדם וחרכי תאכל בשר (דב' לב, מא). וכי היאך אפשר לחיצים שישתכרו בדם? אלא הריני משכר לאחרים ממה שחיצוי עושים. וחרכי תאכל בשר: וכי היאך אפשר לחרב שתאכל בשר? אלא הריני מאכיל אחרים ממה שחרבי עושה... ואומר: חרב לה' מלאה דם הודשנה מחלב. למה? כי זבח לה' בבצרה וטבח גדול בארץ אדום" (ספרי דברים, האזינו שלב). המדרש עניינו נקמת ה' באויבי ישראל. שני המדרשים עוסקים בנקמה ובשניהם עומדת המילה "דם" כמילה מנחה. באחד הנקמה היא נקמת הרוגי מלכות, ובאחרת מתואר גודל הפגיעה.

חקר ועיון

הפיוט "אלוקים ממכון שבתך" מבטא מציאות של גלות. הוא כולל פניה לה' לקבלנו גם אם כשלנו בעווננו. יש בו בקשת סליחה ומחילה על חטא ואשמה, שבעקבותיה תבוא גאולה וישועה. בולטת ביותר פנייה לה' שידרוש דם עבדיו מידי מעניהם וינקום את נקמתם. ארבעה בתים מוקדשים לעקידת יצחק, וברקעם בקשה לזכור זכות אבות. יציון, שהביטויים בהם משתמש הפייטן להבעת בקשותיו ולתיאור רגשותיו הם מינוריים ומתונים. עקידת יצחק מתוארת בהרחבה, אולם ללא הדרמטיות האמורה להתלוות אליה. בקשת המחילה לישראל בזכותה, מובלעת כבדרך אגב ובלשון כמעט סתומה. לעומת זה, בקשת נקמה מהאויבים, הגם שנזכרת רק בשני בתים, מובעת בלשון קשה וביטוייה עזים. הרעיון שצדיקים ומליצי יושר אבדו, נעלמו וחלפו, נושא המפותח בפיוט אחר של המחבר בהרחבה, בפיוט דנן נזכר במשפט קצר אחד בלבד. לעומת זה, בקשת סליחה ומחילה, הגנה וישועה, עוברים לאורך כל בתי הפיוט, כשהם משולבים בתיאור תלאות הגלות. תוכנו ואווירתו של הפיוט תואמים את תקופת ר' יוסף בכור שור.

המדרשים הנלווים להיגדי הפיוט עוסקים במגוון נושאים, אולם נראה שניתן למצוא ביניהם "מכנה משותף": הרעיון בית המקדש של מעלה מכוון לבית המקדש של מטה מתייחס למחשבה שהקב"ה משרה את שכניתו בעולמנו, והיא זו שמחיה ומקימת אותו. השכינה נמצאת בעולמנו, אולם היא איננה ניכרת בעולם החומרי הפועל על פי סיבתיות וחוקיות הטבע. נוכחות אלוקית נסתרת זו אמורה להתגלות לעיני עולם ומלואו, ויעודו של עם ישראל לגלותה. השכינה השורה בעולם היא גם זו שמגינה על עם ישראל בגלותו, דבר שאליו שואף הפייטן ומייחל לו. כיון שקיום המצוות הוא תנאי הדרוש לישועה ולגאולה העומדים במרכז תיאורי הפיוט, מודגש במדרש שאין הקב"ה דורש מעם ישראל דרישות קשות מדי בתחום קיום המצוות, אלא כאלה שניתן להתמודד אתן. המדרש עוסק בנושא התשובה, ומטעים, שגם אם כשלנו בעוונותינו, אנו מייחלים לישועת ה'. יתר על כן, מובא אף מדרש לפיו הקב"ה כביכול חייב לגאול את עם ישראל, שכן הוא כעין בעל חוב לעמו ישראל. עם ישראל בגלות עומד תמיד בסכנת כליה, וכנגד זה מובא מדרש המתאר את ההתרבות הגדולה של בני ישראל במצרים בתנאי שעבוד קשים, ועניינו לעודד את עם ישראל שבגלות לדורותיה בדבר יכולתו של ה' לדאוג לקיומם ולהתרבותם גם בתלאות הגלות הנוכחית.

שני מדרשים תובעים את נקמת ה' באויבי ישראל. האחד מתייחס לעשרה הרוגי מלכות, וכשם שהקב"ה תבע את דמו של ר' עקיבא כן יתבע גם את דמם של הנהרגים על קידוש השם במרוצת הדורות, ובוודאי בתקופתו של הפייטן. היגדי מדרש זה

מתונים, כיון שהוא עוטף את בקשת הנקמה בהסתכלות היסטורית. אולם מדרש אחר המובא, איננו בוחל בבקשה ישירה מאת אל נקמות ה', שחרבו תכה בבשר האויבים ותשתכר מדמם, ממש כפי שבא לידי ביטוי גם בפיוט. שני מדרשים נדרשים לשאלה בדבר דרכי ההשגחה העליונה בתחום השכר והעונש. אם הקב"ה זוכר את הליכת בני ישראל אחריו במדבר, אולי יזכור להם גם את מעשה העגל? תשובתו המרגיעה של המדרש היא שה' זוכר לעמו ישראל רק את מעשיו הטובים. תשובה מדרשית אחרת היא, שהקב"ה דן את האדם לפי מעשיו בהווה ולא בעבר או בעתיד.

במרכזו של סיפור העקידה עומד הניסיון של אברהם. לנושא זה מקדיש הפייטן ארבעה בתים. ללא ספק ברקע הדברים עומד זכרונו של הפייטן מעקידת עם ישראל על קידוש השם בדור שלפניו. לצד בתי פיוט אלו מובאים מדרשים תואמים, שגם בהם מוטעמת העמידה בניסיון. גישת המדרשים לניסיון - מגוונת. מוטעם שאברהם אבינו היה מוכן למסור את נפשו ואת כל אשר לו למען ה'. לצדו מצוי מדרש המתמודד עם סיבת הניסיון שהועמד בו אברהם, בקטרוגו של השטן. לפי גישה זו, אין הניסיון נחוץ לאברהם אבינו עצמו, אלא להוכיח לשטן וליתר המשטינים שלא לחינם בחר בו ה'. להיבט זה מתקשר גם המדרש הדורש את הביטוי "קח נא", בבקשה ממך עמוד לי בניסיון זה, כדי שלא יאמרו הראשונות לא היה בהם ממש. היינו, הניסיון נועד להוכיח לאחרים שבחירת אברהם ראויה. אולם למדרש יש גם הסתכלות נוספת, המתייחסת לאברהם לא רק כמי שנבחן בניסיון ועמד בו, אלא רואה את אברהם כמי שהקב"ה יודע בו מלכתחילה שהוא כצוק איתן שיעמוד בכל הניסיונות. היינו, אין הקב"ה מעמיד בניסיון, אלא את מי שהוא בטוח בו שיעמוד בו. כיון שהפיוט עוסק בהצלת ישראל ובישועתו, מתלווה אליו מדרש המסתמך על תקדימים מקראיים היסטוריים, בהם ה' נענה לתפילותיהם של אישי מקרא שונים והצילם בעת קוראם אליו, דבר המתאים כל כך לעם ישראל בגלותם, האומרים: "מי שענה לכל הצדיקים והחסידים - הוא יעננו".

יושם לב לכך, שהמדרשים הנלווים להיגדי הפיוט, רובם ככולם משתלבים במסכת רעיונותיו. הם מלמדים שהשכינה השורה בעולמנו מגינה על עם ישראל בגלותו. שהקב"ה כביכול מחויב לגאול את עם ישראל, והוא ידאג אף להתרבותם למרות תלאות הגלות. הם מבטאים בקשה לנקמת ה' באויבי ישראל. הם מתייחסים לעקידת יצחק ועמידה בניסיון של אברהם כאל זכות אבות העומדת לישראל בצרות הגלות. נושאים ורעיונות אלו הנלווים לפיוט מרחיבים את יריעתו ואת היקפו, והופכים אותו עם מדרשיו ליצירה רבת, המביעה את רעיונותיה והגיגיה בדרכי הבעה ספרותית מגוונת. המחבר לא גילה לנו את מקורותיו במדרשים הללו, והשאיר לנו בקעה להתגדר בה בחיפושם ובגילויים. בכך עשה אותנו המחבר שותפים ליצירתו.